

**ФОРМУВАННЯ Й МОДИФІКАЦІЯ БАЧЕННЯ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ВІЙНИ.
БОЛГАРСЬКИЙ АСПЕКТ**

У статті розглядаються деякі аспекти таких взаємопов'язаних понять як "війна" і "революція" на прикладі болгарської літератури XIX – XX ст., зокрема в балканському контексті. Упродовж тривалого часу (1396 – 1878) відсутність власної держави визначала початковий негативний образ війни. Війни між Росією й Османською імперією породжують серед частини болгарської еліти деякі надії на звільнення. Війна за незалежність Греції (1821) та інші повстання в європейській Туреччині мають подібний вплив на болгар. Ідея революції почала формуватися в 1860 – 1870-х роках серед радикалів, більшість яких була випускниками російських шкіл і університетів. Література брала активну участь у цьому процесі.

Ключові слова: війна, революція, ідея, образ, болгарська література, незалежність, звільнення, російсько-турецька війна, міжсоюзницька війна, Квітневе повстання.

Nikolay Aretov. Formation and Modification of Notions 'Revolution' and 'War': Bulgarian Case

Related notions of war and revolution are not something primordial and constant. They are constructed and constantly changing. The paper traces some aspects of these processes in the mentality of the 19th and early 20th century Bulgarians, with attention to their Balkan context.

The lack of the own state for a long period of time (1396–1878) determined the initial negative image of the war. For the Bulgarians of the late 18th and early 19th centuries a war was something definitely negative, as it brings death, troubles, and disasters; it was also something alien or external as only few of them were recruited in the Ottoman army. The wars between Russia and Ottoman Empire generated some hopes for independence among certain elite groups of society (although not so much among common people). The Greek War for Independence (started in 1821) and other uprisings in European dominions of Turkey had their impact on Bulgarians. The idea of revolution grew in the 1860s and 1870s within the group of radicals, mainly the alumni of Russian Universities and high schools. Literature played a serious role in this process, and April uprising (1876), not without some debates, was represented as 'revolution' in the last decades of the 19th century. The two notions were mixed after the Russian-Turkish Liberation War (1877–78), especially in later interpretations.

The newly established Principality of Bulgaria lived in constant threat (real or imagined) of Ottoman invasion and soon got drawn into the war with Serbia (1885) which contributed to creating the fully positive image of a patriotic war. This image persisted during the First (1912–1913) and Second (1913) Balkan wars, called in Bulgaria 'inter-allied'. The defeat motivated to shift the image of war from something patriotic to something making the ordinary people suffer. This was a gradual change catalyzed by the World War I (1914–18) that made the previous image problematic. The notion of revolution that was previously associated only with the past (1876, 1878) also shifted and became associated in some leftist minds with the future as well. First and still shy anti-war humanitarian ideas appeared; the last poems of Dimcho Debelianov (1887–1916), who died in the war, were the most representative examples of this trend.

Keywords: war, revolution, idea, appearance, Bulgarian literature, independence, liberation, Russian-Turkish war, Second Balkan War, April Uprising.

Розуміння взаємопов'язаних понять "війна" і "революція" не споконвічне й не дано раз і назавжди. Воно вибудовується (конструюється) і постійно змінюється. У цій статті простежено зміни у свідомості болгар упродовж XIX і початку XX ст.; я прагнув також урахувати загальнобалканський контекст. Не акцентуватиму відмінностей таких явищ, як бунт, повстання, революція і громадянська війна.

Відсутність у болгар "власної" держави протягом XV – XIX ст. визначила відпочатку негативний і нечіткий образ війни. (Залишаю поза контекстом цієї розвідки й питання: як і якою мірою середньовічна людина ототожнювала себе з державою, що в ній жила, та з війнами, які вела її країна). З перших століть османського періоду практично немає текстів про славні військові походи й героїчні перемоги. Для болгар кінця XVII й першої половини XIX ст. війна – це щось усучіль негативне, яке приносить людям страждання й

руйнування; чужа для них, бо слов'яни лише частково беруть участь у воєнних походах Османської імперії. Вони не радіють здобутим імперією перемогам, почуваються просто жертвами – походи минають через їхні села й міста, залишаючи після себе розорення. Та крім того, християнський люд обтяжений військовими поставками, на його плечі лягають і додаткові військові податки. Особливо чітко це простежується в епоху Танзімату (тобто після 1839 р.), або реформ, на яку припадає створення регулярної армії (наприкінці XVIII ст.), коли військові поставки почали давати прибутки вузькому колу великих купців і людям, котрі працювали на них.

Про війни регулярно йдеться в підручниках з історії та в історіографічних творах із моменту їх виникнення; у Болгарії це пов'язано з рукописною “Історією слов'яноболгарською” (1762) монаха Паїсія Хілендарського. У ній віднаходимо героїчний образ війни, який щодо Середньовіччя зберігається й донині. Тут теж домінує негативний образ, війна постає перш за все як чуже (візантійське) вторгнення, що несе біль і руїну. Від Паїсія починається й розшарування між народними (фольклорним, традиційним) уявленнями та ідеологічно заангажованим баченням еліти, котра тільки-но зароджується.

Російсько-турецькі війни XVIII – XIX ст., які так чи так зачіпають і Балкани, теж сприймаються негативно, але їх образ сьогодні вже важко віднайти. Водночас вони породжують певні надії серед еліти (дуже слабо в ширших верствах слов'янського люду) на “визволення” (сам термін з'явився дещо пізніше й ним послуговувалося доволі вузьке коло). Аналогічну роль відіграли й повстання в Сербії (1804, 1815), а особливо Грецька війна за незалежність (1821) і повстання на Криті (1866 – 1869). Болгарські добровольці брали участь у війнах і боротьбі за відокремлення греків від Османської імперії; образ цих людей, безсумнівно, позитивний, присутній головно в історіографічних творах, але їх мотиви й розуміння власної ідентичності часто розглядаються поверхово.

Досить нечисленими були спроби змалювання воєн і революцій у прозових творах у період перед Визволенням Болгарії. Військові дії згадуються в “Житті і стражданнях” Софронія Врачанського, але автор сприймає їх як катастрофу. “Улітку 1768 року почалася воєнна баталія турка з московитом. Що тут сказати? Як посунули оті люті і злобні турки, якого ж зла вони натворили християнам – що їм на розум спало, робили. Стільки люду винищили!”, “Улітку 1775 р. московити розгромили турків і перетнули Дунай і осадили Шумен, у якому був візир Мююсуноолу з ордою турецькою”, “Так почалася воєнна баталія турків – і з московитом, і з німцем”. Паралельно з війнами Софроній згадує, дуже докладно, про бунти: “І я запитав: “Що це за заворушення коло Враца?” І вони кажуть мені, коли був заколот проти Пазванджиоолу Генч ау й Хамамджиоолу, він вигнав із Відіна. І вони зібрали дружини, турків і арнаутів, щоб битися з Пазванджія”.

Трохи парадоксально, але “Житіє і страждання” задокументувало близьке до народного бачення війни; його ж автор виступає як провідний тогочасний болгарський ідеолог. Практично тоді ж, коли писав своє відоме “Житіє”, Софроній розпочав розлогу дипломатичну кореспонденцію з керівними колами Росії (це перший такий досвід у новій історії Болгарії) і чинить по-іншому, чітко розрізняючи сторони війни й недвозначно заявляючи про ідею тіснішої взаємодії болгар із північною імперією.

Репрезентація воєн практично відсутня в “новій” белетристиці і драматургії довизвольного періоду. Сюжети окремих творів, що змальовують подібні події, пов'язані із середньовічним Царством Болгарія й насамперед із завоюванням його османами (трилогія Л. Каравелова “Помста”, “Після помсти” й “Тут йому й кінець” (1873 – 1874). Упродовж 1860 – 1870-х років розуміння “революції”

формувала частина радикально налаштованої еліти; переважно це болгари, які навчалися й виховувалися в Російській імперії. Цей процес, у якому брали дуже суттєву участь література та літератори, якщо не переоцінений, то безсумнівно висунутий на передній план у пізніших дослідженнях. Упродовж 1840 – 1850-х років написані перші вірші, у заголовках яких хоч і міститься “воєнна” лексика, але вони радше відсилають до революційних / повстанських подій: “Гей, вояки, пісню заспіваймо” Н. Герова, “Поступ (марш) болгарський” Г. Раковського. До них можна зарахувати й інші тогочасні вірші, без таких відвертих мілітаризованих назв, як-от: “Готовність героїв” Стефана Ізворського або “Болгарський воїн” Костянтина Петковича. Їх менше, вони досі неопубліковані, лише деякі з них (наприклад, вірші Петковича) вийшли друком у Росії. Під псевдонімом у болгарському виданні, що виходило в Румунії, побачила світ “Пісня болгарського солдата” (1868) Д. Войникова. Очевидно, що вони навряд чи істотно впливали на якусь частину тодішньої нечисленної читацької аудиторії. Популярніші, але також неопубліковані бунтівні вірші Д. Чинтулова (“Встань, встань, балканський герою”, “Вітер віє, балкан стогне”) і, певною мірою, подібні неопубліковані вірші П. Р. Славейкова. Набув популярності, але поширювався як пісня вірш Стефана Самболова “Марш” (“Ми не хочемо багатства”, 1877). Опубліковані революційні вірші Христо Ботева були відомі переважно серед емігрантів Румунії. А втім рідкісним було докладне змалювання повстання, у цих творах зазвичай акцентувався жаль через загибель героя.

Зміни почали спостерігатися приблизно в середині XIX ст.; Г. Раковський поступово вводив у літературні твори та публіцистику своє бачення бунтарів (хайдуті) як борців за свободу, у широкому розумінні як передвісників революції. Звідси починається поворотна точка й переосмислення в націоналістичному річищі фольклорних текстів – явище, поширене не тільки на Балканах.

Згодом Квітневе повстання (1876 р.) подавалося як “революція”, спочатку у спогадах його учасників (З. Стоянов, Н. Обретенов та ін.); але й до сьогодні підсвічуються радше образи жертв і тортури, а не героїзм. Жорстокість, із якою його придушено, і далі сприймають як основний елемент національної ідентичності, а будь-яка спроба її переосмислити викликає гострі реакції в суспільстві.

Зміна ставлення до воєн і повстань не є універсальною та одноставною. “Ідеолог нації”, як Інна Пелева називає Івана Вазова, засвідчує й інший тип сприйняття тих подій, постає питання про те, чи йдеться про реальні настрої в дозволі суспільстві, чи спостерігається нашарування ідей із часу написання творів. Так чи так, у романі “Під ігом” (1888 – 1889, 1894, “У Чорбаджі Йордана” та ін.) про повстання в Герцеговині (початок 1875 р.) і подвиги воєводи Мичо Любibrатича (у Вазова – Любобратич), котрий “ріже капусту” (стинає голови), знаходимо такі цікаві діалоги. “Генко Гінкін, який регулярно читає газету “Право” та знає все про політику, хотів відповісти, але його старша двоюрідна сестра Гінка прошила його поглядом і відповіла сама:

– Воєвода герцеговин, бабусю Доне. Ох, якби у нас був хоч один Любобратич, я би стала його прапороносцем. Пішли б різати капусту.

– Ох, якби був Любобратич, тоді було б по-іншому. І я пішов би під його командування, – сказав Хаджі Сміон.

Юрдан строго подивився на них:

– З такими речами, Гіно, не треба жартувати. Хаджі, ти граєшся з вогнем”.

Коли йдеться про повстання, то в цій події знаходять щось симпатичне та безпечно, яке бачиться на відстані, тому про нього можна говорити легковажно й жартوما. Аналогічно, щоправда, трохи пізніше інші герої Івана Вазова коментують Англо-бурську війну (1880 – 1881) у комедії “Це газетяр?” (1900).

Таке розуміння можна розглядати як синтез ідеології та популярних поглядів. Останні пом'якшують ідеологію, а народні уявлення відійшли від темного травматичного варіанта. Такі жартівні модифікації мають значний потенціал для розвитку.

Після Російсько-турецької визвольної війни (1877 – 1878) обидва поняття – війна і революція – змішалися (особливо в пізніших інтерпретаціях) і поступово, не відразу, почали формувати позитивне розуміння національної революції та Російсько-турецької визвольної війни. Центральне місце в цьому процесі, безумовно, посідає Іван Вазов, котрий хоч і не був учасником боротьби, але написав популярні вірші, об'єднані в цикл “Епопея забутих” (1881 – 1884). І, звісна річ, роман “Під ігом”, який сьогодні, можливо, і не популярний серед читачів, але має дуже високий авторитет і 2009 року посів перше місце у “Великому читанні” (рейтинг найулюбленіших книг болгар). А у хрестоматійній поемі “Повстанці на Шипці” змальовано батальну сцену, яку й нині болгари цитують напам'ять.

Кожна модерна держава має інститути й механізми, покликані створити загальноприйняте розуміння нації та її минулого, війни, героїв, ворогів і боротьби з ними. Зазвичай основні подібні інституції – армія, система освіти – устанавлюються відносно швидко, але формування ідеології, яку вони пропагують, потребує трохи більше часу. Необхідно, щоб ця ідеологія поширилася серед людей і почала впливати на них. І це цілком справджується в болгарському аспекті теми. Формування й популяризація культу учасників національно-визвольної боротьби (зокрема, й Василя Левського та Христо Ботева) – не одноразовий акт, здійснений наступного дня після підписання Берлінського договору, а процес, який тривав роки й навіть десятиліття.

Створення нової болгарської держави з ентузіазмом привітало патріотично налаштоване середовище. До цього пафосу, однак, додається й досі живе відчуття несправедливості у зв'язку з рішенням Берлінського конгресу (1878), який залишив під османською владою значну частину населення з болгарською національною свідомістю. Пізніше цю травму закріпило й подібне ставлення до Нейського мирного договору (1919), що ознаменував кінець Першої світової війни. Лінія самовіктимізації, пов'язана з низкою подій і процесів у болгарській історії, тривала й у певному сенсі панівна в літературі, мисленні й національній міфології. Болгари схильні вважати себе жертвами османського вторгнення, ісламізації, недобросовісних мирних договорів Берліна й Нейї, а в сучасний період і меншою мірою – радянського панування після Другої світової війни. Це виявляється не тільки в публіцистиці й історіографії, а й у літературі (впливає на творення образу війни впродовж ХХ ст.), а також у ставленні до Іншого з недовірою та підозрою, зі схильністю сприймати різні варіанти міфів як велику змову.

Водночас популярне сприйняття передбачає жартівливе, пародійне ставлення до ідеології та її цінностей. Таке ставлення, проте, ніби й не підриває особливо офіційну версію національної міфології.

Наступна важлива подія в болгарській історії, що її можна розглядати як революцію, – Об'єднання Болгарії з османським васалом Східною Румелією (1885). Воно підготовлене й супроводжувалося великою кількістю газетних та інших текстів, але, хоч як це парадоксально, посідає малопомітне місце в художній літературі, залишається поза літературним каноном, можливо, тому, що було здійснено проти волі Росії, яка потужно впливала на нову державу та її громадян. Об'єднання присутнє в романі Івана Вазова “Нова земля” (1896); критика несправедливо оцінила його невдале продовження канонічного роману “Під ігом”. Фігурує ця подія й у спогадах, серед них найвідоміший

начерк “Чардафон Великий” (1887) З. Стоянова. Цей дуже суб’єктивний і тенденційний твір і сьогодні навряд чи знайде свого читача й не входить до канонічних “Записок про болгарські повстання”. Варто зазначити, що твори про Об’єднання з-під пера двох канонічних авторів, які зробили найбільший внесок у створення образу попереднього революційного десятиліття, також не мають захоплених відгуків.

Болгарське князівство існувало під постійною загрозою (реальною чи уявною) османської агресії, але відразу ж після Об’єднання було втягнуте у кривавий конфлікт із Сербією (1885); він витворив абсолютно позитивний образ патріотичної війни, у якій самі болгари, без чужої допомоги, розгромили супротивника. І тут головною постаттю був Іван Вазов, котрий за короткий час видав поетичну збірку “Сливница” (1885), до якої ввійшов найпопулярніший і досі вірш “Нове кладовище біля Сливниці”. До сьогодні Об’єднання й Сербську війну розглядають як пік нової болгарської історії і як одну з небагатьох подій, що в них болгари успішно протистояли не тільки сусідам, а й великим державам. Так чи так, а в тіні залишається наступна подія – проголошення незалежності Болгарського царства (1908), на той час іще залежного князівства. Це сталося завдяки маніфесту князя Фердинанда, а наступного року його правочинність визнали “великі сили”.

У той час Сербська війна й революційний рух кінця 1860 – 1870-х років стали зручною формою для патріотичної графоманії. Один із найпродуктивніших тогочасних драматургів і взагалі авторів Тодор Хаджистанчев, наприклад, опублікував кілька книжок, уключаючи п’єсу про війну, відразу після її закінчення. Графоманія й халтура на теми, пов’язані з національною революцією та війнами, ясна річ, поширене у світі явище.

Бачення революції змінюють і доповнюють образи боротьби за Македонію, загалом позитивно насажені в літературі та публіцистиці. Інші учасники (греки, серби, турки) репрезентують дзеркально обернені візії тих самих подій, що досі призводить до суперечок про те, на чиєму боці правда. Те ж саме стосується й бачення Балканських воєн. Кожна країна прагне героїзувати абсолютно терористичні акти “своїх”. Із різних позицій наголошують на зв’язку з передвизвольним опором проти османів. Водночас суспільство та культура суттєво змінилися, тому ці аналогії потребують багатьох застережень. У болгарському контексті боротьба в Македонії кінця XIX – початку XX ст. породжує паралельно з халтурою й патріотарством, звичайно, багато творів, які не тільки потрапили до канону болгарської літератури, а й набули заслуженої популярності; поетичний цикл “Бунтівні пісні” (1903) і документальна розповідь “Бунтівні мрії” (1909) П. К. Яворова, роман “Раби” (1929 – 1930) Антона Страшимирова – це лише два беззаперечні приклади.

Позитивний образ війни зберігся під час Першої (1912 – 1913) і Другої балканської війни (1913), яку в Болгарії називають міжсоюзницькою. Провідною постаттю, поряд із Вазовим, був молодий поет Кирил Христов (1875 – 1944), котрий пізніше відійшов від літератури, але під час згаданих подій писав закличні патріотичні вірші. К. Христов і справді був налаштований войовниче й вороже щодо суперника: про це свідчать поетичні збірки “До Царгорода” (1912); “На ніж! Нові пісні та вірші” (1913); “Пісні переможні” (1916). Вазов акцентує увагу на героїзмі і стоїцизмі простого солдата (“Тільки ти, вояку прекрасний”(1885), “Пам’ятник болгарській силі” (1913) та ін. й, за словами дослідників, “до кінця Першої світової війни його лірика передає втому від жахів війни, прагнення людства до миру”.

Показова еволюція у сприйнятті обох поетів. Більшість їхніх сучасників захоплювалися віршами І. Вазова та К. Христова, згодом, особливо після

Другої світової війни, їх оголосили шовіністичними (небезпідставно щодо К. Христова), авторів же розкритикували історики літератури. Після падіння Берлінського муру спостерігався зворотний процес, принаймні щодо Вазова; його воєнну поезію оголосили неопублікованою (що не зовсім так) і повторно друкували патріотично налаштовані видавці.

І. Вазов, як і К. Христов, не був безпосереднім учасником ні війни, ні революційного руху. І це породжує деякі критичні зауваження сучасників, особливо “лівого” крила. Ветерани воєн пишуть дещо інші твори. Доброволець, молодий письменник Антон Страшимиров (1872 – 1937), пізніше опублікував роман-хроніку “Вихор. Із шопами до Царгорода” (1936) та інші не менш цікаві тексти. На фронті померли два визначні поети – Димчо Дебелянов (1887 – 1916) і Стамен Панчев (1879 – 1913). У той час молодий Дебелянов іще не мав жодної поетичної збірки (його спадщину видавали друзі після смерті автора), але став помітною постаттю в літературній богемі. Війні присвячені його останні вірші – елегійні, гуманні, далекі від казенного патріотизму: “Убитий”, “Приходять, повертаються” тощо. Інша доля судилася Стаменові Панчеву. Він, скромний провінційний учитель, посів особливе місце в болгарській літературі, передусім завдяки передсмертному віршу “Сину мій”.

Сину мій, надіє моя,
Радість у турботі, турбота в радості,
Може, цей день останній,
Коли батько обнімає тебе.
Я йду й уже не повернусь.
Батьківщина зве у бій.
Може, вже ніколи не обніму,
не поговорю з тобою, сину мій.

Поразка на полі бою ще більше стимулює зміну бачення війни як чогось “патріотичного” до того, що приносить людям тільки зло. Цю зміну, яка відбувалася поступово, каталізувала Перша світова війна (1914 – 1918), яка ставила під сумнів серед частини болгар попередній образ.

Разом зі знаними й молодими авторами, чиї твори пізніше ввійшли до канону, війни привертають увагу й авторів іншого типу, які зажили величезної миттєвої слави, але мали негативну оцінку критики, а пізніше стали (напів)забутими. Показовий приклад у цьому аспекті – творчість Любомира Бобевського (1878 – 1960), автора дуже популярної пісні “Союзники-розбійники” та інших патріотичних текстів на воєнні теми.

Поняття “революція”, що більше стосується пізнішого часу (1876, 1878), змінюється. На передній план виходить боротьба в Македонії, з якою пов’язані та про яку пишуть багато знаних болгарських поетів і прозаїків різних поколінь – Іван Вазов і його друг Константин Величков (1855 – 1907), уже згадані К. Христов та А. Страшимиров, а також Пейо Яворов (1878 – 1914) – визначна постать у болгарській поезії. І вони, і їхні сучасники-дослідники прагнуть увиразнити свій зв’язок із революційним рухом 1870-х років. Особливу увагу приділено тому, як Яворов наслідусе Христо Ботева (1848 – 1876) і в революційній боротьбі, і в поезії.

Згодом, у 1920-х роках і далі, сприйняття революції було пов’язане з очікуванням майбутнього серед представників “лівого” спрямування в культурі.

Поняття війни й революції в болгарському письменстві пройшли складну еволюцію в XIX і XX ст., яку можна підсумувати так. Спочатку війну сприймали як щось чуже й погане, а революція в літературній свідомості

була практично відсутня. Поступово підготовлені за кордоном ідеологи вибудовують позитивний образ революції та подібних до неї явищ (бунт, повстання, боротьба за національну незалежність і соціальну справедливість тощо). Образ війни, оснований на історії, поступово змінювався й набував позитивних рис, які були найсильнішими в період від Визволення Болгарії до кінця Першої світової війни. На початку ХХ ст. негативний образ війни знову виник як щось антигуманне. Негативний образ революції з'являється пізніше і, принаймні для літератури, залишається маргінальним упродовж ХХ ст. й далі. Війни й революції – дуже підходящий засіб “достукатися” до найширшої аудиторії та здобути популярність. Після того ставлення до авторів рухається в різних напрямках. Дехто безпосередньо входить у канон, інших відкидають критики (до і після 1944 р.) як шовіністів. Іноді така негативна оцінка може створити інший тип популярності – неофіційний, невибагливий, але реальний. Прогнозувати, будувати або нівелювати популярність автора або окремого тексту, здавалось би, просте завдання. І не тільки в літературі. Поряд із високими літературними зразками, зарядженими ідеологією й насиченими популярними темними і травматичними образами, існує і третій, пародійний і веселий різновид, який певною мірою їх відкидає. У болгарському випадку він залишається переважно у сфері канонічного фольклору, але в інших місцях може проникнути в престижну літературу, як, наприклад, “Пригоди бравого вояка Швейка під час Світової війни” (1921– 1923) Ярослава Гашека, “Параграф 22” (1961) Джозефа Хеллера або “Життя й надзвичайні пригоди солдата Івана Чонкіна” (1969 – 1975) Володимира Войновича.

ЛІТЕРАТУРА

1. “100 години Балкански войни” – <http://www.nationallibrary.bg/fce/001/0016/files/100%20godini%20ot%20balkanskite%20voini.pdf>
2. *Аретов Н. Тодор Х. Станчев* // Литературна история. – 1989. – №18. – С. 41-51.
3. *Българска възрожденска поезия. Подбор и редакция К. Топалов.* – София, 1980.
4. *Вазов Ив. Събрани съчинения. Т. 1 – 22.* – София, 1974 – 1979.
5. *Дебелянов Д. Съчинения. Т. 1 – 2.* – София, 1970.
6. *Панчев Ст. Сине мой. Стихотворения. Писма. Статии.* – София, 2004.
7. *Раковски Г. Съчинения.* – София, 1983. – Т. 1.
8. *Софроний Врачански. Съчинения: В 2 т.* – София, 1989. – Т. 1.
9. *Стоянов З. Съчинения. Т. 1-3.* – София, 1965.
10. *Страшимиров Ант. Съчинения. Т. 1-7.* – София, 1962 – 1963.
11. *Тодоров В. “Знам ги аз тях!” Сърбия и сърбите в българската литература.* – София, 2000.
12. *Хаджистанчев Т. Милан – сръбский крал. Позорищна игра в едно действие.* – Русс, 1886.
13. *Христов К. Съчинения. Т. 1–5.* – София, 1966 – 1968.
14. *Яворов П. Събрани съчинения. Т. 1 – 5.* – София, 1977 – 1979.

Отримано 14 березня 2019 р.

м. Софія
Переклад із болгарської Надії Бойко